

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.2 / 069.8:94(477) «1941»

© Андрій СОЛОНЕЦЬ

ЕПІСТОЛЯРІЙ УЧАСНИКІВ КИЇВСЬКОЇ ОБОРОНИ 1941 р. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ «НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 РОКІВ»)

Досліджується епістолярна спадщина учасників оборони Києва 1941 р. з фондової колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років».

Ключові слова: оборона Києва 1941 р.; епістолярні джерела; листування; колекція Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років».

Світ стрімко змінюється. За кілька останніх десятиліть з'явилося безліч нових та вдосконалилися давно існуючі засоби комунікації. Проте відтоді, як людство вигадало листування, цей спосіб спілкування віддзеркалює людські душі. Люди довіряли і довіряють аркушам паперу думки, почуття, призначені тільки адресату листа. Епістоли у всі часи були невичерпним джерелом цінної інформації, яку зафіксували та зберегли для наступних поколінь безпосередні свідки подій. Листи воєнної пори у тривожне лихоліття на тривалий час стали єдиним засобом спілкування близьких людей. Одночасно у них міститься хроніка поточних подій, змальовуються певні історичні епізоди, які супроводжуються коментарями й оцінками свідків та учасників. І тому в певному розумінні ці, здавалося б, суто особисті документи набувають історичного значення, є відбитками епохи, її пам'ятками. Завдяки листам у нас складається уявлення про війну та її будні на основі не сухих офіційних зведень і рапортів, а через живе людське слово.

Вони різні – більш чи менш докладні, написані в перерві між боями, а можливо, в госпіталі, на спеціальних поштових, іноді художніх бланках чи накидані нашвидкуруч уламком олівця просто в окопі, часто написані з оглядом на цензуру, і їх треба читати між рядками. Але є одне, що здебільшого поєднує їх, це – впевненість у перемозі, готовність заради неї на самопожертву, постійне переживання і турбота про рідних.

Друга світова війна стала об'єктом глибокого дослідження істориків. Написані багатотомні праці, у яких хід і розвиток бойових дій відстежується з документальною точністю й послідовністю, вивчається й вивіряється співвідношення живої сили й техніки воюючих сторін, напрями головних ударів. Без цього, звісно, неможливо обійтися, ці дані дуже важливі й потрібні. Однак необхідно пам'ятати й про те, що у всіх боях і битвах брали участь звичайні люди, у яких поруч із любов'ю до рідної землі та ненавистю до ворога були свої власні переживання і турботи, радості й смуток. Про цей бік війни ми можемо дізнатися лише зі спогадів фронтовиків та їхнього листування воєнного часу.

Метою цієї розвідки є виявлення та аналіз наявних у фондах Меморіального комплексу епістол учасників оборони Києва 1941 р. як важливого складника джерельної бази, дослідження подій, соціальної стратифікації та морально-психологічного образу покоління, на долю якого випали буремні роки випробувань періоду Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр., а особливо її початкової фази.

Фондова колекція епістолярій Меморіального комплексу налічує понад 8 000 музейних одиниць, із них листів, датованих 1941 р., – понад 1 700, близько 200 із них написані захисниками Києва, таких, які написані безпосередньо під час оборони столиці УРСР, – 78 [1, 24].

Характеризуючи наявні у фондовій колекції листи учасників та свідків оборони Києва 1941 р., можна систематизувати їх за різними критеріями, зокрема:

- за соціальним статусом адресантів. Листи, написані кадровими військовими – командним складом, політпрацівниками, червоноармійцями. Таких листів у фондозбірні музею – 53 одиниці. Це листи генерал-полковника М.П. Кирпоноса – командувача військ Південно-Західного фронту; генерал-майора Д.С. Писаревського – начальника штабу 5-ї армії Південно-Західного фронту; полковника Г.А. Ковальова – командира 3-ї повітрянодесантної бригади 2-го повітрянодесантного корпусу 40-ї армії Південно-Західного фронту; молодшого лейтенанта В.П. Якуніна – коменданта доту № 131 КиУРу; політрука К.П. Бакалова – військового комісара стрілецького батальйону 264-ї стрілецької дивізії 26-ї армії Південно-Західного фронту та інших. Серед актів поштової кореспонденції, які представлені в головній експозиції Меморіалу, а також зберігаються у фондах, можна виокремити шість листів, написаних партійними функціонерами – керівниками республіки та Київської області, зокрема листи другого секретаря ЦК КП(б)У, члена Політбюро ЦК КП(б)У, Голови Верховної Ради УРСР 1-го скликання, із серпня 1931 р. – члена Військової ради Південно-Західного фронту М.О. Бурмистенка, першого секретаря Київського обкому КП(б)У, члена штабу оборони Києва М.П. Мішина;

- за військовою частиною, з'єднанням чи об'єднанням. Найбільша кількість епістол, адресантами яких є воїни 26-ї армії, – 13, із 37-ї армії надійшло 8 листів, з 5-ї армії – 6, є також листи моряків Дніпровського загону Пінської військової флотилії, авіаторів, бійців народного ополчення й тилкових підрозділів, партизанів;

- мирних мешканців столиці УРСР;

- за місцем написання (з фронту в тил, з тилу на фронт). Більшість листів – із фронту в тил – понад 50 одиниць;

- за мовою написання. Переважна більшість листів написана російською мовою, проте серед них є 4, які написані українською.

Описуючи акти поштової кореспонденції, слід зазначити, що лише 13 одиниць – на поштових картках, решта – на звичайних аркушах різного формату, на жодному з листів не виявилось штампа військової цензури, що показово характеризує перші місяці війни – період переходу від мирного життя до воєнних буднів.

Класифікуючи листи періоду оборони Києва (з 11 липня до 19 вересня 1941 р.), відзначимо, що наявні в Меморіалі епістоли можна поділити за хронологією майже порівну: листів, датованих липнем, – 20; серпнем – 31; вереснем – 27¹.

11 липня 1941 р., зім'явши бойову охорону, передові танкові й моторизовані частини групи Клейста захопили села Петрушки, Шпитьки, Горбовичі, Музичі та Княжичі, розташовані перед укріпленим районом, потім вийшли до лівого берега ріки Ірпінь по всій території від с. Соснівка Бишівського (тепер Макарівського) району до с. Дмитрівка Києво-Святошинського району. Так розпочалася 72-денна оборона Києва...

Така швидка поява військ противника поблизу Києва була до певної міри несподіваною. Радянському командуванню довелося вжити термінових заходів для того, щоб зупинити подальше просування ворога. У бій були кинуті всі наявні сили.

12 липня 1941 р., другим днем оборони столиці України, датований надзвичайно стислий, схожий швидше на записку, лист молодшого лейтенанта В.П. Якуніна – коменданта доту № 131 КиУРу: «Здрастуйте, мамо і сестра Нюся. Я живий і здоровий, чого і Вам бажаю. Знаходжуся недалеко від м.Києва. Бувайте, до побачення...» [2]. Така лаконічність передусім зумовлена складною обстановкою на лінії КиУРу в цей день. Молодший лейтенант В.П. Якунін на чолі гарнізону доту № 131 (єдиного суцільнометалевого ДОТу, який зберігся на лінії КиУРу до наших днів), стримував наступ гітлерівців у районі с. Кременище. Мужні воїни впродовж чотирьох діб відбивали шалені атаки ворога. Лише за допомогою вогнеметного танка противникові вдалося зламати опір оборонців.

«...Почуваюся добре, живий і здоровий. Живу в бойовій обстановці у лісі. Наді мною тепле, липнєве небо...», – пише до батьків 17 липня москвич, колишній студент театральної студії ім. Щепкіна, а у липні 1941 р. – курсант окружних інтендантських курсів В.В. Панкратов. З перших днів оборони курсанти захищали Київ у північному секторі. Брالی участь у боях поблизу Мостищ, Романівки, у районі Житомирського шосе. У серпні 1941 р. курсанти стояли на смерть у боях поблизу Жулян і Пирогова. Вільним сином свого народу у цих боях пішов у небуття курсант Віктор Панкратов: «...Життя за Батьківщину, за Вас я віддати готовий! До переможного кінця буду бити ворогів...Завтра день мого народження. Мені 23, і всі ці роки я був сином вільного народу. Горджуся я! Сміливо і легко мені в бій іти за честь слов'янського народу. Картяр – Гітлер зрозуміє, що для нас значить слово «свобода...» [3]. Ознайомлення з

¹ Підрахунки автора проведені на основі фондової колекції Меморіального комплексу.

такими листами в експозиції підводить відвідувачів музею до розуміння того, чому 24 червня 1945 р. у Москві відбувся Парад Перемоги.

Свист куль, гуркіт вибухів чуємо ми, перечитуючи листа лейтенанта О.Ф. Безручка, командира взводу 93-го окремого зенітно-артилерійського дивізіону 3-ї дивізії ППО. «...Охороняємо важливі військові об'єкти від нальоту німецьких літаків-бомбардувальників, що скидають великі бомби вагою до 2 тонн. Ви не чули звук від вибуху такої бомби. Ви не бачили воронки від неї. А у воронку від такої бомби можна укласти 2-3 наші будинки. Такі бомби вони скидають і на наші гармати, але вони погані стрільці... зате ми їх так і чешемо з гармат...», – пише молодий командир [4]. Страшні поневіряння під час виходу з оточення, втрата зв'язку з родиною, бої за визволення України, тяжкі поранення, інвалідність 2 групи. Проте після такого важкого шляху він повернувся до батьків живим.

Мобілізуються резерви. Понад 3 млн наших співвітчизників, мешканців України, стали до зброї в перші місяці війни [5, 37]. Різні за віком, освітою, світосприйняттям. І в кожного своя солдатська доля, своя дорога на війні. Часом на цій дорозі траплялися несподівані зустрічі, кожна з яких могла б стати останньою.

22 червня 1941 р. був призваний до лав Червоної армії агроном Баришівського колгоспу Г.А. Кучер, а наступного дня повістку з райвійськкомату отримав його син Олександр, учорашній випускник середньої школи. Батько і син потрапили в різні підрозділи, однак їм пощастило востаннє побачитись у липні 1941 р. у м. Яготині. Про цю зустріч він сповіщає дружину в листі за 12 липня 1941 р.: «...я в цьому самому місті, де ми відпочивали, найшов сплячого в парку Шуру, свого дорогого сина, який валяється на голій землі без підстилки...» [6]. А далі їх дороги розійшлися. З листів Григорія Андрійовича дізнаємося про те, що його шлях проліг до Полтави – через Яготин, Пирятин, Миргород. В останньому листі з Полтави, датованому 31 серпня 1941 р., Г.А. Кучер повідомляє родині про те, що його команду одягли у військову форму, видали зброю і відправляють на фронт, у район Гребінок Полтавської області [7]. А далі його сліди обриваються. Родина отримала повідомлення, що Григорій Андрійович Кучер зник безвісти в 1941 р. Його син Олександр у серпні 1941 р. перебував у м. Краснограді Харківської області. Єфрейтор О.Г. Кучер загинув 7 березня 1943 р. в ході оборонних боїв на території Курської області.

25 липня 1941 р. прибув до Києва призваний напередодні до лав РСЧА колишній прокурор Кіровського району м. Дніпропетровська М.Ю. Черв'яков, і ось як він описує свої враження: «...Привіт із Києва. Тільки що прибули, пишу на ходу. Тут ми повинні визначитися: куди, що і як. У Києві життя йде наче нормально, однак відчувається, що близько фронт. Настрій добрий, бадьорий...» [8]. Зважаючи на те, що він був обмежено придатний до військової служби (у зв'язку з поганим зором), його призначають уповноваженим цензури польової поштової станції (ППС) № 294 при штабі 26-ї армії Південно-Західного фронту у званні політрука. У складі армії бере участь у Київській оборонній операції. Останній лист від нього рідні одержали у вересні 1941 р. [9]. Виходячи з оточення, політрук М.Ю. Черв'яков зник безвісти.

Тисячі, якщо не десятки тисяч тих, хто був призваний у перші дні війни, віддали своє життя під час Київської оборонної операції 1941 р., загинули та зникли безвісти на рубежах КиУРу й у київському «котлі».

«1941 року, липня 30 дня. м. Київ... Оленко, я живий і здоровий, почуваюся добре. Але як би я хотів бачити тебе і дітей! Я скучив, як ніколи! Проте це неможливо. Я готую частини до вирішального поєдинку з фашистом, який вживає мір для подальшого нападу на столицю України – Київ...», – пише в листі до дружини командир 2-ї повітрянодесантної бригади 2-го повітрянодесантного корпусу Південно-Західного фронту полковник К.Й. Ломако. Саме цього дня розпочався другий наступ гітлерівських військ на Київ, і бригада билася з ворогом на південному фасі оборони міста. Особливо запеклі бої точилися в Голосіївському лісі, батальйони бригади неодноразово відбивали атаки військ противника і з честю виконали поставлене завдання. «...Не бувати тому, щоб німецькі фашисти опоганили своєю фашистською лапою вулиці Києва!..» – пише воїн [10]. Однак не все залежало від бажання й бойового настрою захисників Києва. Згодом полковник К.Й. Ломако мужньо бився з ворогом на Чернігівщині, у вересні 1941 р. загинув у бою під час виходу з оточення.

Кінець липня – перша половина серпня 1941 р. для оборонців столиці України видалися надзвичайно напруженими. Саме на цей проміжок часу припадає штурм Києва гітлерівськими військами з південного напряму та контрнаступ радянських військ.

30 липня 1941 р. противник закінчив перегрупування та, зосередивши сили, завдав потужний удар. Унаслідок десятиденних запеклих боїв ворогу вдалося зайняти Віту-Поштову, Чабани, Юрівку, Гатне, Пирогів, Мишоловку, Китаєве і вийти до Голосіївського лісу. Проте завдяки героїчному спротиву радянських воїнів противника було зупинено на рубежі Жуляни – Совки – Мишоловка. 10 серпня 1941 р. гітлерівське командування змушене було віддати наказ про припинення штурму київських рубежів.

На світанку 11 серпня 1941 р. війська 37-ї армії Південно-Західного фронту перейшли в наступ і до середини дня повністю вибили фашистів із сільськогосподарського та лісового інститутів. 12 липня – повністю знищений німецький гарнізон у Жулянах, 13 липня відбили Гатне, хутір Теремки, Пирогів, а наступного дня була відновлена лінія оборони, яку захисники міста займали до серпневого наступу гітлерівців. Враженнями про ці бої наповнені листи оборонців Києва, датовані серпнем 1941 р.

«...8.8.41 р. Мила, рідна Нінелько! Зараз 24 година. Артилерійська канонада втихла... Стоїть чудесна серпнева ніч... Можна сказати, що у мене зараз єдине бажання, щоб ти була зараз тут зі мною. Але сувора дійсність обстановки говорить про інше – говорить про те, що як добре, що тебе тут немає, ти не бачиш всього того, що мене оточує...», – у розпал серпневого штурму гітлерівцями Києва писав дружині полковник Г.А. Ковальов – командир 3-ї повітрянодесантної бригади 2-го повітрянодесантного корпусу 37-ї армії Південно-Західного фронту. У цей момент частини бригади

оборонялися на лінії Борки-Білогородка, згодом вели бої на Лівобережжі. Командиру бригади з рештою особового складу вдалося вийти з київського «котла», проте у травні 1942 р. він загинув в оточенні під Харковом. Тієї ночі він писав: «...Ти можеш судити за зведеннями, що період просування німців вперед закінчений. Наступила якби рівновага сил. Більше 20 днів німці тупцюють на місці, несуть колосальні втрати. А цей час працює на нас. Скоро настане час, коли ми з німцем ролями поміняємося, тільки йому доведеться не відступати, а тікати. Я задоволений своєю частиною. Мало часу працював, але багато зроблено за змістом, тому ми свої життя продаємо німцям дуже дорого...» [11].

У ніч з 8 на 9 серпня в Голосіївському лісі в бій з ворогом вступила 5-та повітрянодесантна бригада 3-го повітрянодесантного корпусу 37-ї армії Південно-Західного фронту під командуванням полковника О.І. Родімцева. З ходу розгорнувшись, бригада разом з ополченцями пішла в контратаку. У листі, датованому 16 серпня, політрук роти ППО 5-ї повітрянодесантної бригади Д.Г. Дудник згадує: «Знаходжусь в окопах за 4 кілометри від Києва... Противник підійшов майже до самого Києва у кількості близько двох дивізій. І ось ми ведемо з ним боротьбу з 9 вересня. Зараз відігнали його з великими втратами на 12 кілометрів і ведемо боротьбу далі – на Білу Церкву, котра від Києва за 60 кілометрів...» [12].

У переважній більшості актів фронтової кореспонденції, як не дивно, важко знайти безпосередньо опис боїв. У залі Меморіалу, присвяченому обороні Києва, відвідувачі можуть ознайомитися з листом С.П. Голованьова – комісара, а згодом командира бронепοїзда «Літер-Б». У листі, датованому 25 серпня 1941 р., він згадує про запеклі бої: «...Віро, тобі вже відомо, що я був комісаром сформованого мною винищувального загону, а зараз я – командир бронепοїзда, який не раз бував у боях. Його бійці громлять фашистських гадів, багато є бойових епізодів, надіюся – буде ще більше... Але, Вірочко, нелегко усе це дається, ти ж знаєш, що на війні, як на війні – буває все – і перемоги, і поразки. Були вони й у нас. Одного разу поранило 7 чоловік, позавчора поранило 4 бійці. Правда, поранення порівняно легкі, крім того, нам розбили одну гармату. Зате і ми йому дали: до 400 чоловік вбитими...». Як очевидець С.П. Голованьов описує подробиці життя в Києві в серпні 1941 р.: «...Тепер про Київ. Багато хто, звичайно, поїхав, але у Києві життя триває. Навіть театри працюють, правда, не всі, Хрещатиком гуляють менше, на вулицях – побудовані барикади, а у нас в колоні ще краще стало – висока трава, багато квітів, тиша, безлюддя...» [13]. 18 і 19 вересня 1941 р. екіпаж прикривав відхід військ 37-ї армії, а потім із боями пробивався на схід по залізничній лінії Київ-Полтава. Упродовж п'яти діб, з 20 до 25 вересня, відбивав атаки ворожих танків. У ніч проти 25 вересня, витративши всі снаряди, екіпаж підірвав бронепοїзд. Командир загинув у бою поблизу села Семенівка Баришівського району Київської області.

Майже кожен лист воїна пронизаний піклуванням про рідних і близьких. У ці буремні дні зв'язок між членами родини часто був утрачений, і люди через родичів чи знайомих намагалися розшукати свої сім'ї. «Нюсенько дорога! Пишу тобі і не знаю, чи ти у Москві. Як би я хотів, щоб ти отримала цей лист. Зараз у мене вся надія на тебе,

бо я думаю, що Нюра напише тобі, й таким чином я зв'яжуся зі своєю родиною. Ти, звичайно, знаєш, що Дніпропетровськ ця сволота рогата захопила. А де зараз Нюра з дітками? Чи евакуювалися вони? Як це їм вдалося, чи благополучно? Усе це в мене з голови не виходить... А якщо вона не змогла евакуюватись. Мене жах бере від цієї думки...», – з надією звертається до сестри політрук М.Ю. Черв'яков [14].

У багатьох листах мовиться про фінансову допомогу родині, яка була практично єдиною формою матеріальної підтримки фронтовиками своїх сімей [15, 18]. Турбота про рідних простежується в листі начальника 2-го відділення штабу 301-ї стрілецької дивізії 26-ї армії Південно-Західного фронту І.О. Добишева (зник безвісти у вересні 1941 р.) та військового лікаря 3 рангу Ф.М. Мазура – начальника хірургічного відділення базового лазарету Дніпровського загону Пінської військової флотилії (зник безвісти. Зі слів свідків, його бачили живим 20 вересня у Борисполі): «Єнко, ти сходи до найближчого військового комісаріату й дізнайся його адресу, так як гроші за атестатом отримуватимеш через військкомат»; «Дорога Женечко! Один наш лікар – Фролов – виїжджає до Ростова. Я передаю через нього цей лист, грошовий атестат і довідку. У найближчому військкоматі здай атестат і отримуватимеш за ним тисячу карбованців щомісячно до 1942 року...» [16; 17].

Для фронтових листів загалом характерними є листи-накази та листи-заповіти дітям. Усвідомлюючи, що шансів повернутися живими додому небагато, воїни намагалися не лише залишити вісточку про себе, а й сказати найголовніші слова рідним, звернутися з порадою до дітей. Яскравим прикладом цього є лист техника-інтенданта 3 рангу Ф.С. Чернікова – начальника Головного продовольчого складу з постачання прифронтових частин Південно-Західного фронту. Його останній лист, датований 9 вересня 1941 р., став для сина Ігоря заповітом. Федір Семенович пише: «...Любий мій синочок!.. Твоє завдання у боротьбі з фашизмом – це навчатися на «відмінно». Твій тато захищає Батьківщину зі зброєю, а ти повинен захищати навчанням і бути слухняним, працьовитим хлопчиком... допомагати тепер уже у скрутну хвилину життя матусі, бабусі та дідусю...» [18].

«Діточки рідні мої!!! Слухайте бабусю й маму, допомагайте їм у роботі, добре навчайтесь. Працюйте у дворі, будьте добрими товаришами, ніколи не будьте ябедами, тому що ваші товариші не будуть вас любити і можуть навіть побити. Вступайте до лав піонерів. Михайлику, Галочко, пишть мені обов'язково листи й частіше...», – пише у своєму листі рідним перший секретар Київського обкому КП(б) У М.П. Мішин [19]. У дні боїв за Київ був членом штабу оборони міста, створеного 6 липня 1941 р. У розпорядженні штабу було 13 винищувальних батальйонів, 19 загонів народного ополчення. З 21 до 26 вересня 1941 р. київський актив брав участь у боях, прориваючись з оточення. У цих боях загинули члени штабу оборони міста – М.П. Мішин, Т.Я. Костюк, І.С. Шевцов. Похований М.П. Мішин у с. Черевки Київської області. Після війни був перепохований на Байковому кладовищі в м. Києві.

Наприкінці серпня 1941 р. німці форсували Дніпро північніше й південніше Києва та водночас розпочали операцію оточення міста.

«...Кохана, вимогу твою і наших дітей – міцно бити фашистські банди, щоб швидше їх остаточно розгромити і знищити, я стараюся виконати всіма силами, засобами і моїм умінням... Недалеко той час, коли уся ця фашистська сволота буде стерта з лиця землі нашою славною Робітничо-Селянською Армією. Порукою цьому є наш нарком, наш вождь – великий Сталін, який взяв на себе керівництво збройними силами нашої країни. Усі ми - від рядового бійця до самого великого командира – готові, не задумуючись, віддати не лише кров, але й життя за нашу Радянську Батьківщину... Наша Батьківщина, наш народ може бути впевненим у тому, що фашистські банди будуть знищені героїчною РСЧА...», – запевняє дружину в листі, датованому 6 вересня, командувач військ Південно-Західного фронту, Герой Радянського Союзу генерал-полковник М.П. Кирпонос, чий бойовий шлях закінчився 20 вересня 1941 р. в урочищі Шумейкове поблизу хутора Дрюківщина Лохвицького району Полтавської області [20]. Складно уявити, які думки роїлися в голові командувача фронту, які почуття переповнювали серце під час написання цього листа. Звичайно, він розумів, як складається ситуація, проте написати по-іншому просто не міг.

Мине тиждень, і рухомі з'єднання противника, які наступали з півночі й півдня, 15 вересня 1941 р. з'єднуються в районі Лохвиці (40 км на північ від Лубен) та візьмуть у кільце значні сили Південно-Західного фронту (війська 5-ї, 26-ї й 37-ї армії, частина військ 21-ї та 38-ї армій).

Останнім листом (серед досліджених актів кореспонденції), який дійшов до адресата з Києва перед тим, як зв'язок припинився, був лист, написаний 10 вересня 1941 р., відправлений наступного дня [21]. Цей лист написала сестрі в Красноярськ Є.А. Бремер, під час окупації Києва – активна учасниця підпільного руху. У липні 1942 р. була заарештована гітлерівцями, загинула в листопаді 1942 р. Згодом на допитах була замучена і її матір.

Про хід і наслідки Київської оборонної операції 1941 р. написано багато, однак значна увага приділяється втратам РСЧА в цій битві. При цьому наводяться різні цифри. І.Т. Муковський і О.Є. Лисенко у праці «Звитяга і жертвовність. Українці на фронтах Другої світової війни» говорять про 665 тис. радянських військовослужбовців, які потрапили до полону. Ці дані підтверджує й А.Ф. Трубайчук («Друга світова війна») [22, 79; 23, 56]. В.В. Похльобкін («Великая война и несостоявшийся мир. 1941 – 1945 – 1994») дещо обмежує цю кількість до «понад 600 тисяч» [24, 31]. Група військових істориків під керівництвом Г.Ф. Кривошеєва визначає цифру безповоротних втрат радянських військ під час Київської оборонної операції 1941 р. до 616,3 тис. осіб [25, 161]. У довіднику «Великая война и несостоявшийся мир. 1941 – 1945 – 1994» загальні втрати за всіма видами (безповоротні, санітарні, полон) сягають 1 млн осіб [26, 31]. Близьку до цієї цифру озвучує і В.Ю. Король («Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941 – 1945 роках») [27, 56].

Опосередковано ці цифри підтверджує й ця розвідка. Із 35 осіб, учасників оборони Києва, акти поштової кореспонденції яких зберігаються в Меморіалі, до 9 травня 1945 р. не дожили 32 особи (понад 91 %), безпосередньо під час Київської

оборонної операції 1941 р. загинули 26 (74 %), із них 15 (понад 57,5 % (майже 43 % від загального числа) ті, хто зникли безвісти².

Листи учасників і сучасників Київської оборони 1941 р., які здебільшого стали останньою звісткою від захисників міста, органічно вкраплені в контекст експозиції музею. Заглиблюючись у їхні рядки, відвідувачі Меморіалу можуть відчуті атмосферу того часу, дізнатися біографію, фронтову долю воїна. Адже за кожним із цих листів – людське життя, часто яскраве й насичене, нерідко обірване в розквіті літ...

Джерела та література:

1. *Даценко С.Ф. Фронтові листи 1941 року: музейний аспект / С.Ф. Даценко, Т.М. Погоріла // Непрочитані листи 1941-го...: дослідження, документи, свідчення. – К.: Аеростат, 2012.*
2. *Лист Якуніна В.П. // Фонди (експозиція) Меморіального комплексу Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. (далі МКНМІВВВ). – КН-6303. – Л-411.*
3. *Лист Панкратова В.В. // Експозиція МКНМІВВВ. – КН-59158. – Д-12584.*
4. *Лист Безручка О.Ф. // Там само. – КН-220154. – Д-37186.*
5. *Муковський І.Т. Звитяга і жертвовність: Українці на фронтах Другої світової війни / І.Т. Муковський, О.Є. Лисенко. – К.: Пошуково-вид. агентство «Книга Пам'яті України», 1996.*
6. *Лист Кучера Г.А. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-222987. – Л-38360.*
7. *Там само // Там само. – КН-222991. – Л-38364.*
8. *Лист Черв'якова М.Ю. // Там само. – КН-216482. – Л-35887.*
9. *Там само // Там само. – КН-216483. – Л-35888.*
10. *Лист Ломако К.Й. // Експозиція МКНМІВВВ. – КН-88979. – Л-16369.*
11. *Лист Ковальова Г.А. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-32199. – Л-2650.*
12. *Лист Дудника Д.Г. // Там само. – КН-39228. – Л-3132.*
13. *Лист Голованьова С.П. // Експозиція МКНМІВВВ. – КН-90442. – Л-16593.*
14. *Лист Черв'якова М.Ю. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-216483. – Л-35888.*
15. *Наказ НКО №227. 27.06.1941 р. // Русский архив: Великая Отечественная: Приказы народного комиссара обороны СССР. 22 июня 1941 г. – 1942 г. – Т.13. – М.: ТЕРРА, 1997.*
16. *Лист Добишева І.О. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-220660. – Д-37418.*
17. *Лист Мазура Ф.М. // Там само. – КН-218525. – Д-36561.*
18. *Лист Чернікова Ф.С. // Експозиція МКНМІВВВ. – КН-216660. – Д-35987.*
19. *Лист Мішина М.П. // Там само. – КН-49502. – Д-10988.*
20. *Лист Кирпоноса М.П. // Там само. – КН-71004. – Д-14361.*
21. *Лист Бремер К.А. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-16794/4. – Л-1135/4.*
22. *Муковський І.Т. Назв. праця.*

² Підрахунки автора на основі фондової колекції Меморіального комплексу.

23. Трубайчук А.Ф. Друга світова війна / А.Ф. Трубайчук – К.: Асоціація істориків «Істина», 1995.
24. Похлёбкин В.В. Великая война и несостоявшийся мир. 1941 – 1945 – 1994 / В.В. Похлёбкин – М.: Арт-Бизнес-Центр, 1999.
25. Гриф секретности снят / Под общей ред. Г.Ф. Кривошеева. – М.: Воениздат, 1993.
26. Похлёбкин В.В. Указ. труд.
27. Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941 – 1945 роках / В.Ю. Король – К.: Академія, 2002.

© **Андрей СОЛОНЕЦ**

**ЭПИСТОЛЯРИЙ УЧАСТНИКОВ КИЕВСКОЙ ОБОРОНЫ В 1941 г.
(ЗА МАТЕРИАЛАМИ ФОНДОВОЙ КОЛЛЕКЦИИ МЕМОРИАЛЬНОГО
КОМПЛЕКСА «НАЦИОНАЛЬНЫЙ МУЗЕЙ ИСТОРИИ ВЕЛИКОЙ
ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1941 – 1945 ГОДОВ»)**

Исследуется эпистолярный участников обороны Киева 1941 г. из фондовой коллекции Мемориального комплекса «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов».

Ключевые слова: оборона Киева 1941 г.; эпистолярные источники; переписка; коллекция Мемориального комплекса «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов».

© **Andrey SOLONETZ**

**EPISTOLYARIY OF PARTICIPANTS OF KIEVAN DEFENSIVE IN 1941
(AFTER MATERIALS OF FUND COLLECTION OF MEMORIAL COMPLEX
«NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF GREAT PATRIOTIC WAR
OF 1941 – 1945»)**

The correspondence of the participants of Kyiv defense in 1941 on the basis of collection of Memorial complex «The National Museum of the Great Patriotic War of 1941 – 1945» has been researched.

Key words: defense of Kyiv, 1941; correspondence; collection of the Memorial complex «The National Museum of the history of the Great Patriotic war of 1941 – 1945».